

UNIVERSIDADE E CIDADE

Apuntamentos sobre o desenvolvemento urbano da Universidade de Santiago de Compostela

Juan M. Monterroso Montero

A cidade de Santiago de Compostela desempeña moitísimas tarefas ou "papeis" dentro do seu marco xeográfico. Desde o primeiro participou nel como núcleo comercial, artesanal, industrial e administrativo. Pero hai dous aspectos que singularizaron e determinaron esta cidade: o seu carácter de centro espiritual e relixioso e a definida personalidade universitaria¹.

Se a presenza do sartego do Apóstolo deu lugar a unha ordenación urbana na que a cota máis alta está ocupada por unha Catedral cara á que converxen as rúas principais, a Universidade foise integrando nesa mesma trama urbana a medida que medraba e ía levantando as diferentes edificacións propias².

Lámina 1: Plano de poboación en 1595. (Arquivo Xeral de Simancas).

Nese sentido, a evolución urbana de Santiago e o devir constructivo da institución universitaria avanzaan parellos desde as orixes desta última: ó primeiro, ten a sé nos arredores do Santo Sartego; segundo pasa o tempo, vai habendo un progresivo distanciamento que, quitando o caso do Colexio de Pasantes de San Clemente, non traspón as murallas da cidade³; por último, como consecuencia do proce-

1. R.Rodríguez Martínez-Conde: "La Universidad y su influencia en la ciudad y en la región", en M.C. Díaz y Díaz (coord.): *La Universidad de Santiago*, Santiago de Compostela, 1980, 202; M^o P. Torres Luna: *O espacio. Apuntamento xeográfico sobre unha cidade universal*, en Santiago de Compostela, 1 Patrimonio Histórico Galego, 2 Cidades, A Coruña, 1993, 24-25.

2. A. Bonet Correa: "La estructura urbana de Santiago de Compostela" en *Proyecto y ciudad histórica*, Santiago, 1976, 25.

3. Máis adiante habemos ver que o colexio de San Clemente de Pasantes está situado fóra do recinto amurallado da cidade, preto da Porta Faxeira.

so de "ensanchamento" urbano de Santiago de Compostela -dunhas novas condicións económicas, demográficas e mesmo hixiénico-sanitarias-, a Universidade disgregábase nos diversos campus que a compoñen arestora⁴.

Por causa desta interrelación e do impacto que a localización dos centros universitarios ten sobre o espacio urbano, convén analizar -nunha secuencia cronolóxica semellante á que xa utilizou Folgar de la Calle- estes edificios⁵.

UN TEMPO PARA OS COLEXIOS

A vocación intelectual e escolar está presente en Compostela, segundo sinala García Ouro, desde mediados do século XII⁶. Deica fins do século XV ese protagonismo exerceuno a Igrexa. A partir de 1495, coa fundación por parte de Lopo Gómez de Marzoa do Colexio de Estudiantes Pobres, que se instalou no edificio medieval de San Paio de Antealtares, comparten esa iniciativa a clase burguesa e mailo sector eclesiástico. Ambos estamentos, trala desapa-

rición do Colexio en 1499 -cando a reforma da regra beneditina deixou a San Paio de único convento feminino de Galicia pertencente a esa orde⁷-, xuntan os seus esforzos a través das figuras de Gómez de Marzoa, Diego de Muros II, bispo de Canarias, e Diego de Muros III, deán de Santiago, para fundar no ano 1501 o Estudio Xeral Compostelano, que quedaría confirmado definitivamente mediante unha bula de Xulio II⁸. Este Estudio Vello estivo emprazado nunha das casas da Rúa Nova, no mesmo terreo que ocupa agora o Pazo de Ramirás -antes Colexio

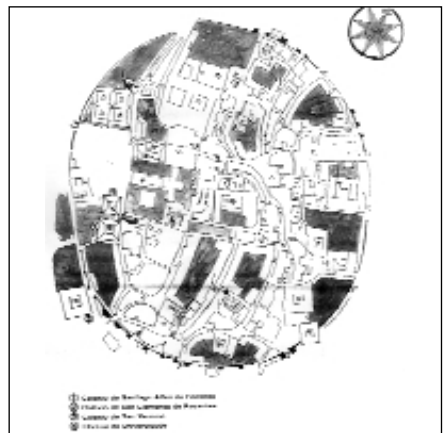

Lámina 2: Distribución dos centros de ensino contra 1750.

4. P. Costa Buján: "O urbanismo compostelán e a Residencia de Estudiantes", en *Gallaecia Fulget. Cinco séculos de historia universitaria*, Santiago de Compostela, 1995, 460.

5. Mª C. Folgar de la Calle: "Santiago, unha cidade para os estudos universitarios", en *Gallaecia Fulget. Cinco séculos de historia universitaria*, Santiago de Compostela, 1995, 140-145.

6. J. García Oro: "La Schola compostelana y el estudio general", en Díaz y Díaz, M.C. (coord.): *La Universidad de Santiago*, Santiago de Compostela, 1980, 15-16; R. Otero Túñez: Rastreado los orígenes de mi Universidad, Santiago, 1985, 14-18; J. García Oro: "Cultura e Universidade na Galicia do Antigo Réxime", en *Gallaecia Fulget. Cinco séculos de historia universitaria*, Santiago de Compostela, 1995, 108-117.

7. G.M. Colombas: *Las señoras de San Payo. Historia de las Monjas Benedictinas de San Payo de Antealtares*, Santiago, 1980, 34.

8. J. García Oro, "La Schola compostelana y...", op. cit., 20; Mª J. Gutiérrez Tosar: "Bula de Xulio II", en *Gallaecia Fulget. Cinco séculos de historia universitaria*, Santiago de Compostela, 1995, 188, ficha 3.

dos Irlandeses⁹. Pero estes anos de existencia non deixaron pegada perdurable na trama urbana compostelá, porque os edificios mencionados substituíronos outros máis modernos. A plasmación física da Universidade nun edificio que define e modifica a cidade foi en 1526, cando o Estudio Compostelán -un simple colexio de gramática- quedou absorbido polo novo colexio universitario fundado por Alonso III de Fonseca, segundo disposición do papa Clemente VII¹⁰.

Fonseca, cando fundou o coñecido como Colexio de Santiago Alfeo, pretendía levantar *"en la ciudad de Santiago, y por bien de ella, y generalmente del Reyno de Galicia, por la experiencia que tovimos de la necesidad que en él hay de doctrina, e personas doctas, un Colegio y Universidad donde los moradores e naturales de dicho Reyno, especialmente de la dicha ciudad y Arzobispado de Santiago, pudiesen estudiar, aprender e ser enseñados en Gramática y otras facultades, para ser bien instruidos en los Sacramentos, Oficio divino y otras cosas que convienen y se requieren para ser buenos clérigos y sacerdotes..."*¹¹. O prelado dispoñía das condicións ideais para pode realiza-lo seu proxecto, aínda que desde 1524 estaba

á fronte da sé primada de Toledo: tiña unha ampla formación humanística, nas súas mans o poder "de aplica-los bens da Igrexa para a instrucción pública" e, por último, un importante patrimonio persoal que, a través do testamento de 1531, foi parar, entre outros beneficiarios, nas mans da catedral e nas do colexio de Santiago Alfeo¹².

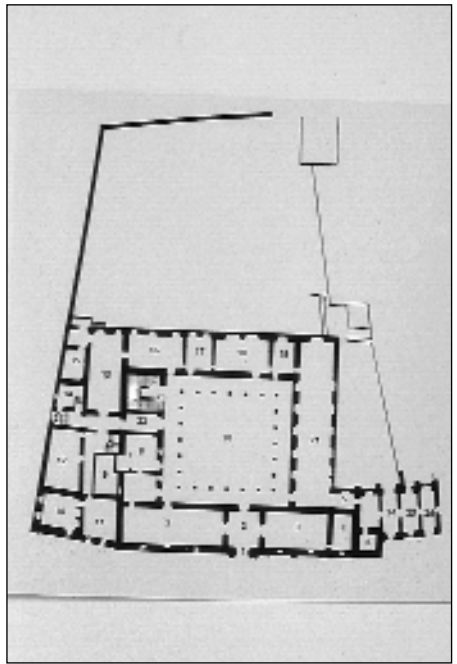

Lámina 3: Planta baixa do Colexio de Santiago Alfeo, segundo Fraguas.

9. O terreo deste edificio cobre unha parte boa do espacio que hai entre a Rúa Nova e maila Rúa do Vilar, e ten unha horta con saída ó Canellón de Entrerrúas. Este é o mesmo lugar que ocupou o Estudio Vello.

10. J. García Oro: *La Schola compostelana y...*, op. cit., 20; M^o J. Gutiérrez Tosar: "Fundación do Colexio de Santiago Alfeo. Autorización de Clemente VII", en *Gallaecia Fulget. Cinco séculos de historia universitaria*, Santiago de Compostela, 1995, 188, ficha 4.

11. S. Cabeza de León e E. Fernández-Villamil: *Historia de la Universidad de Santiago de Compostela*. 1, Santiago, 1945, 63.

12. O. Rey Castelao: "La Universidad en las épocas clásica y barroca", en *Gallaecia Fulget. Cinco séculos de historia universitaria*, Santiago de Compostela, 1995, 23.

O emprazamento que escolle-ron para construí-lo edificio novo foi un terreo na Rúa do Franco que era da súa familia, e mais algunhas casas de arredor.

As trazas deunas Juan de Álava en 1532, e os encargados da execución foron os apareladores Xácome García e Alonso de Gontín¹³. Nese mesmo ano, Alonso de Fonseca, cando asinou con Gontín a escritura de contrato, introduciu unha serie de modificacións que demostran a influencia que sobre os gustos do arcebispo exercera Alonso de Covarrubias, un dos representantes no foco toledano do afastamento dos excesos decorativos platerescos, en prol dunha maior nudez ornamental, dunha valoración das masas e mais da proporción¹⁴.

As obras continúan durante esa década, e entre outros mestres interveñen Juan Pérez e Pedro Fernández. O primeiro traballa entre 1533 e 1535 no muro leste do edificio -o correspondente á capela e á Aula Xeral de Teoloxía, agora Salón Artesoado¹⁵; o segundo interveñen na realización da fachada en 1547. Esta quedou rematada en 1548, cando pintaron as esculturas que hai nela¹⁶.

O edificio está deseñado como un volume cuadrangular centrado por un patio, e arredor del dispostas as diferentes dependencias. Destas, tanto a capela coma a Xeral Grande -os dous espacios máis importantes- ocupan todo o longo da fachada e quedan unidas, independentemente do claustro, a través do vestíbulo abovedado que actúa de nó articulador desa ala leste comunicando o exterior, o claustro e mailas dúas estancias mencionadas.

O claustro está organizado en dúas plantas: a inferior érguese sobre vinte e catro piares, de fuste afundido, alta base e chapiteis compostos, con arcos rebaixados; a superior constitúena arcos carpaneis sobre pilastras tamén afundidas. Un coroamento balaustrado que continúa o ritmo vertical da edificación vai de remate.

Lámina 4: Claustro de Colexio de Santiago Alfeo. Ángulo noroeste.

13. P. Pérez Constanti: *Diccionario de artistas que florecieron en Galicia durante los siglos XVI y XVII*, Santiago, 1930, 8, 234, 243; A. Fraguas Fraguas: *Historia del Colegio de Fonseca*, Santiago de Compostela, 1956, 208 e sgs.

14. J.M. Pita Andrade: "Realizaciones artísticas de D. Alonso de Fonseca". *Cuadernos de Estudios Gallegos*, XXIII, 69, (1968), 37; Mª D. Vila Jato: "Galicia en la época del Renacimiento", en *Galicia. Arte*, XII, A Coruña, 1993, 84; Mª D. Vila Jato: "Institución de ensino ata 1900", en *Santiago de Compostela, 1 Patrimonio Histórico Galego, 2 Cidades*, A Coruña, 1993, 436.

15. P. Pérez Constanti: *Diccionario de artistas que...*, op. cit., 433.

16. "En la portada de dicho Colegio que está hecho de piedra las doce figuras e ymagenes que allí están puestas y sentadas, doradas de oro fino, los rostros encarnados y pies y manos, y doradas las orillas y ropas y barbas y cabellos, coronas y diade-

Malia a aparente unidade, este claustro presenta, así e todo, dúas partes ben diferenciadas: o corredor sur, que ten soportes cunha disposición e unha proporción menos elegantes, e os corredores leste, oeste e norte, que os teñen relacionado con Rodrigo Gil de Hontañón por causa das semellanzas coa ordenación que este utiliza nos patios dianteiros do Hospital Real de Santiago¹⁷. Esta diferenciación faise tamén evidente no tipo de medallóns, de menor tamaño e de talla máis basta e imprecisa, que adornan ese lado sur.

Completan o claustro un numeroso repertorio de retratos -un deles é o do mesmo Alonso III de Fonseca, situado no lado oeste- e diversos escudos da familia. No friso que separa os dous pisos vai unha inscrición alusiva a Fonseca e ó espírito do seu colexio: "REINANDO O EMPERADOR CARLOS Y SU MADRE, EL ILUSTRE ALONSO DE FONSECA, PRIMERO ARZOBISPO DE SANTIAGO Y DESPUÉS DE TOLEDO, MANDÓ SE EDIFICASE ESTE GIMNASIO EN LA CASA DE SU ABUELO MATERNO, PARA ORNATO DE SU PATRIA Y PARA QUE LOS JÓVENES APLICA-

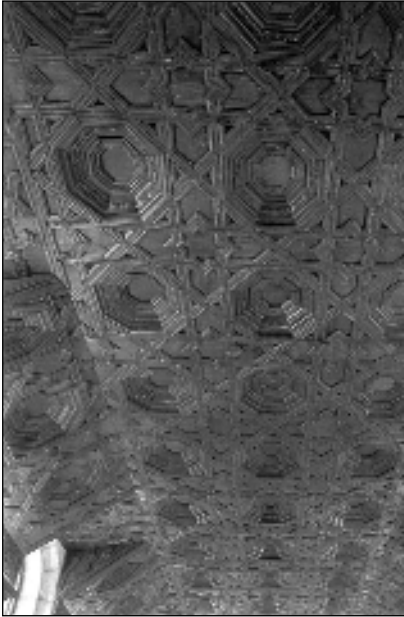
DOS PUDIESEN APRENDER SIN GASTOS DE NINGUNA CLASE, SORPRENDIDO EMPERO POR LA MUERTE, DIÓ EN SU CODICILO ENCARGO DE CONCLUIRSE AL RECTOR LOPE SÁNCHEZ DE ULLOA, ARCEDIANO DE REINA DE LA IGLESIA COMPOSTELANA. MURIÓ EL 4 DE FEBRERO DEL AÑO DEL SEÑOR DE 1534, A LOS SESENTA DE EDAD. AHORA BRILLA GALICIA MÁS Y MÁS CON UN HIJO QUE LE DIÓ TANTO HONOR. EL MISMO LOPE SÁNCHEZ, NACIDO EN LA PROPIA ESTIRPE, LLEVÓ A CABO EN BREVE ESTE ENCARGO. DON A TODOS INESTIMABLE, PARA QUE SIRVIESE DE GRATO SOLAZ A LAS MUSAS Y AHUYENTASE LAS TINIEBLAS. CON RAZÓN PUES, EL PUEBLO, LOS PRÓCERES Y EL UNIVERSAL APLAUSO DAN GRACIAS SIN FIN POR TANTO INESTIMABLE FOCO DE LUZ". Por riba do arco no que remata a lenda está indicado: "1544. CADAVAL HIZO ESTA INSCRIPCIÓN"¹⁸.

Quedou xa indicado que do lado oriental do colexio estaban a aula xeral de Teoloxía e maila capela. A

*mas; y más que a dorar siete medallas quedan en la dicha portada y pintadas con los circos al derredor; dorados eso mismo los fruentespacios de las veneras que están por detrás de las figuras y el campo blanco que tiene al derredor, y más dorado dees y seis rótulos y dos bastiones quedan arriba en la dicha portada, y más dorado un escudo darmas quedan en la dicha portada con cinco estrellas coloradas de buena tinta fina y los cerafines que ubiere en la dicha portada dorados y encarnados y más de quatro capiteles dorados en las partes donde fuere menester y toda echa la dicha obra y pintada al olio y de muy finas pinturas y oro". A. López Ferreiro: *Historia de la Santa A. H. Iglesia de Santiago de Compostela*, VIII, Santiago de Compostela, 1905, 81.*

17. A.A. Rosende Valdés: "El Renacimiento", en *Historia del Arte Gallego*, Madrid, 1982, 206; J.C. Valle Pérez.: "El Renacimiento", en *Gran Enciclopedia Temática de Galicia. Arte*, V, Barcelona, 1988, 69.

18. A. Fraguas Fraguas.: *Historia del Colegio de...*, op. cit., 205.

primeira destas dependencias presenta un notable sentido lonxitudinal, marcado pola súa planta rectangular e pola presenza da porta que comunica co vestíbulo, seguramente destinada para as celebracións solemnes. Perpendiculares a este eixe, o púlpito, situado na parte central do muro leste da aula, e a porta que abre para o claustro onde se le *ALFONSUS FONSECA ARCHIEPISCOPUS FUNDATOR*, indican un eixe menor.

A esta aula xeral tamén se lle chama o Salón Artesoado. Este nome ten a orixe no teitume de madeira, decorado con casetóns, que a cobre. A súa presenza, e a da bóveda que cerra a escaleira principal, é singular en Galicia e indica unha tradición mudéjar explicable pola presenza de alarifes toledanos mandados polo arcebispo¹⁹.

Do lado oposto no vestíbulo está o acceso á capela. A súa planta de salón, dividida en dous espazos cuadrangulares cerrados por bóvedas de crucería, e a presenza dunha tribuna ós pés, situada sobre o vestíbulo, axudan a crear, cos dous niveis de xanelas dispostas no seu muro oriental, un espazo limpo, claro e luminoso²⁰.

Esta capela estivo presidida por un retablo que agora só se conservan del algunhas das figuras. Aquel altar, encargado polo claustro en 1603, foi para o sitio dunhas imaxes anteriores documentadas como de Juan Bautista Celma²¹. Os seus autores foron os mesmos escultores que traballaban daquela no coro da Catedral: Juan Dávila e Gregorio Español²².

19. Mª D. Vila Jato: "Galicia en la época del Renacimiento", en *Galicia. Arte*, XII, A Coruña, 1993, 86; Mª D. Vila Jato.: *Institución de ensino ata 1900*, en Santiago de Compostela, 1 Patrimonio Histórico Galego, 2 Cidades, A Coruña, 1993, 441.

Poucas veces un espazo ten recibido un nome que se corresponda dunha maneira tan precisa coas súas características tectónicas. É un exemplo bo desas armaduras híbridas, recoñecidas como mourisco-renacentes, segundo as denominou Martínez Caviro. B. Martínez Caviro.: *Carpintería de lo blanco*, en A. Bonet Correa. (coord.): *Historia de las artes aplicadas e industriales en España*, Madrid, 1987, 247-270.

20. J.M. García Iglesias: "O Colexio de Fonseca", en *Gallaecia Fulget. Cinco séculos de historia universitaria*, Santiago de Compostela, 1995, 32; Mª D. Vila Jato: "A capela do Colexio de Fonseca como referencia espiritual do primeiro pensamento universitario", en *Gallaecia Fulget. Cinco séculos de historia universitaria*, Santiago de Compostela, 1995, 130-133.

21. Mª D. Vila Jato: *Institución de ensino ata...*, op. cit., 440-441.

22. Mª D. Vila Jato: *Escultura Manierista*, Santiago de Compostela, 1983, 105-106; A. A.: Rosende Valdés "Retábulo da Capela

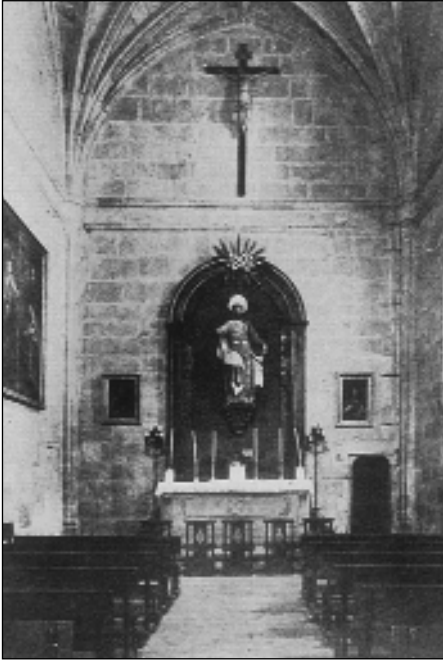

Lámina 6: Capela do Colexio de Santiago Alfeo.

A partir da descrición que de-
ron Fernández Sánchez e Freire Barre-
iro pódese reconstruí-lo seu aspecto,
porque eran "de estilo greco-romano y
de orden jónico en el primer cuerpo,
corintio en el segundo y compuesto
en el tercero. En los intercolumnios
hay magnificas estatuas de admira-
ble expresión y gallardía. Son de ma-
dera de castaño, sin pintar, lo mismo
que el retablo, lo cual, si bien les da
mayor elegancia y majestad, ha per-

mitido desgraciadamente a la polilla
hacer más prontos y terribles estra-
gos. Dentro de poco habrán quedado
reducidas a polvo. En el centro del
primer cuerpo está Santiago Alfeo,
que es el titular. Las estatuas de los
lados representan á San Gregorio
Magno y á San Jerónimo. En el zócalo
léense en caracteres romanos las
fechas de 1544 y 1839, que son las de
la fundación y reparación de aquel
precioso monumento. Un nicho pin-
tarrajado, con la imagen de la Vir-
gen, groseramente pintada también y
de ningún valor artístico, rompe la
armonía de aquel hermoso conjunto.
A los lados hay otras dos preciosas
estatuas, que representan santos
obispos, y en el tercer cuerpo, un
Crucifijo con la Virgen y San Juan
al lado"²³. Das imaxes mencionadas con-
sérvanse San Xerome e Santo Agus-
tiño, talladas por Juan Dávila, e tamén
aguantaron o paso do tempo San
Ambrosio, San Gregorio Magno e ma-
ilo Cristo crucificado que estaba no
Calvario, todas realizadas por Grego-
rio Español. Deste era tamén a monu-
mental figura de Santiago Alfeo, que
pasaba dos dous metros de alto²⁴.

Na parede do testeiro da capela,
do seu lado dereito, hai unha portiña
que a comunica coa sancristía nova. A
súa planta volve ser rectangular, e o

de Fonseca", en *Galicia no Tempo*, Santiago de Compostela, 1991, 272-274, ficha 142; M^o D. Vila Jato: *A capela do Colexio de Fonseca...*, op. cit., 132-133.

23. J.M. Fernández Sánchez, e Fr. Freire Barreiro: *Guía de Santiago y sus alrededores*, Santiago, 1885, 215.

24. M^o D. Vila Jato: *Institución de ensino ata...*, op. cit., 440-441; M^o D. Vila Jato: *A capela do Colexio de Fonseca...*, op. cit., 132-133.

espacio está compartimentado con dúas bóvedas de crucería; o desenvolvemento en altura é menor có anterior; e ó primeiro, antes de quedar integrada no edificio coa torre do reloxo, a súa presenza rachaba a regularidade do conxunto.

A portada, que Vila Jato cualificouna "*unha das máis singulares do Renacemento galego e capital para comprende-la evolución da nosa arquitectura cara á desornamentación*"²⁵, salienta dentro do espazo urbano na que está por dúas razóns: primeiro, porque a rotundidade e o volume que ten rachan coa uniformidade e a nudez da cerca exterior do colexio; segundo, porque esta portada xerou arredor de si o espa-

Lámina 7: Fachada do Colexio de Santiago Alfeo.

cio adecuado para contemplala, unha praciña que está xa presente no trazado urbano do plano de 1595²⁶.

A portada consta de dous corpos articulados por medio de columnas levantadas sobre grandes plintos de netos encaixados. O inferior repite a estrutura dun arco de triunfo, cun oco só que se corresponde coa porta de acceso, e nas bandas laterais, formadas nos intercolumnios, diferentes imaxes talladas en pedra. O corpo superior, separado por unha cornixa que se activa cun ritmo alternante de entrantes e saíntes orixinado polas columnas e as retropilastras de orde xónica, repite a mesma estrutura, pero a súa parte central está ocupada por unha xanela rematada por un frontón triangular, e hai moitas máis imaxes. Estas están na base, nas bandas laterais e nas alas da xanela²⁷.

O vocabulario arquitectónico usado, vendo a harmonía das súas proporcións, o desornamentado do desenvolvemento e a semellanza con outras portadas renacentistas, por exemplo a do *Colegio de los Irlandeses de Salamanca* ou a *Puerta del Perdón* da

25. M^o D. Vila Jato: *Institución de ensino ata...*, op. cit., 436.

26. A. Bonet Correa: *La estructura urbana de Santiago...*, op. cit., 32; A. Vigo Trasancos: *Ciudad y urbanismo en la Galicia del Antiguo Régimen. Del Renacimiento a la Ilustración*, en Galicia no Tempo, 1991, Santiago de Compostela, 1991, 156; M^o C. Folgar de la Calle: *Santiago, unha cidade para os estudos...*, op. cit., 142.

27. "Importa anotar además que su luz equivale a la suma de la distancia que separa (de centro a centro) los pares de columnas que la flanquean. Esta exacta correspondencia de las dimensiones, este claro sentido de la proporción dominante en el ancho de la portada, se refrenda observando el modo que se siguió para proporcionar la altura. El módulo viene dado por la altura de los pedestales equivalentes a un tercio de las columnas. La línea inferior de los salmeres del arco coincide con la mitad de los fustes y precisamente con el lugar en que cambia la forma de las estrías". J.M. Pita Andrade: *Realizaciones artísticas de...*, op. cit., 35-36; M^o D. Vila Jato: *Institución de ensino ata...*, op. cit., 436-438.

Catedral de Granada²⁸, ten suscitado serias dúbidas sobre a atribución. Cada vez se pensa menos en Juan de Álava e vencéllase máis con outros tracistas de orixe salmantina, ou ben o mesmo Diego de Siloé -autor da portada do Colegio de los Irlandeses-, ou Alonso de Covarrubias, que, con Alonso de Gontín, modificou os planos de Álava por desexo do arcebispo Fonseca²⁹.

Pero a importancia desta portada transcende a simple análise estilística. Desde un punto de vista iconográfico, o seu discurso enlaza, o mesmo cás súas formas, con esa cultura humanista que representa Alonso de Fonseca. Nela preséntase, segundo Aguayo Cobo³⁰, un programa unitario con dúas caras intimamente unidas: a Universidade como "templo da Sabedoría" cristiá, que a través dela o home pode acadala santidade, e o homenaxe á familia Fonseca. Para iso, no primeiro corpo poñen as imaxes de Santiago Alfeo, o padroeiro do Colexio, e da Virxe dos Praceres, devoción persoal de Fonseca e Nai da Sabedoría. No segundo corpo, nos extremos, están San Pedro e San Paulo, os padroeiros xenéricos dos colexios maiores

de España desde o tempo do Cardeal Cisneros; ós lados da xanela Santa Catarina e Santo Ildefonso, padroeiros do fundador e mais da súa avoa; no zócolo, arredor das armas de Fonseca, insítese no sentido cristián do saber a través das figuras de San Sidro, San Leandro -doutores da Igrexa Española- e os catro Padres da Igrexa -San Gregorio Magno, Santo Ambrosio, Santo Agostiño e San Xerome-. O programa queda completado cunha serie de medallóns difíciles de identificar, porque canda eles había unhas cartelas pintadas en 1548 por Juan González³¹. Pódense salientalo de Lucrecia -alusión á Virtude-, o de Hércules -referencia á monarquía española- e mailo de Santiago Apóstolo -o padroeiro da cidade na que tamén se conserva a reliquia doutro Apóstolo, Santiago o Menor ou Santiago Alfeodoría³².

A estrutura orixinal do colexio non se remodelou substancialmente andando o tempo. Pero as necesidades crecentes da institución e mailo afán expansivo do Claustro universitario inciden, desde o primeiro, nas sucesivas ampliacións, orientadas a ocupar o terreo próximo da fachada occiden-

28. J.M. García Iglesias: *O Colexio de...*, op. cit., 36.

29. Mª D. Vila Jato: *Institución de ensino ata...*, op. cit., 436.

No ano 1688 Diego de Romay reconstruíu a capela e cerrou a portada coas cinco estrelas das armas de Alonso de Fonseca que a presiden arestora.

30. A. Aguayo Cobo: *Simbolismo en las fachadas renacentistas compostelanas*, A Coruña, 1983, 99-120.

31. P. Pérez Constanti: *Diccionario de artistas que...*, op. cit., 264-266.

32. M.J. Precedo Lafuente: "Santiago Alfeo e as devocións dos prelados de Compostela", en *Gallaecia Fulget. Cinco séculos de historia universitaria*, Santiago de Compostela, 1995, 134-136; A. Barral Iglesias: "Reliquia e relicario de Santiago Alfeo", en *Gallaecia Fulget. Cinco séculos de historia universitaria*, Santiago de Compostela, 1995, 234-237, ficha 42.

tal da Catedral.

No ano 1551 planifican unha ampliación e encárgase dela Juan Pérez. Consistía en levantar, a carón do muro norte do Colexio -contra a praza do Obradoiro- e comunicado con el, un claustro de dezanove intercolumnios coas súas estancias correspondentes. Nas trazas deste proxecto, que se conservan no Arquivo Histórico Univer-

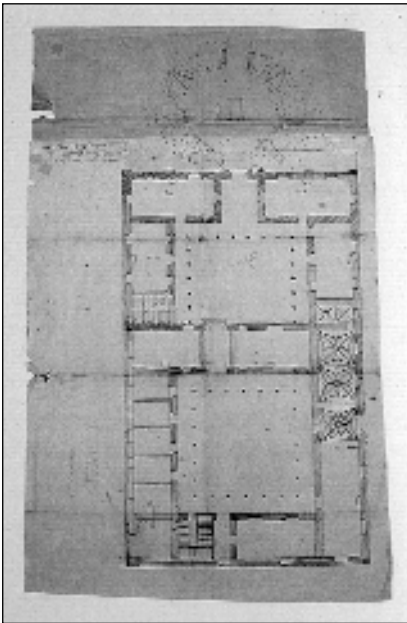

Lámina 8: Plano do Colexio de Santiago Alfeo de 1551. (Arquivo Histórico Universitario).

sitario de Santiago, aparece cun debuxo máis tenue unha edificación de planta circular que a teñen identificado cun teatro ou algunha arquitectura efémera semellante. Se cadra este proxecto pódese relacionar coa visita de Cuesta, realizada en 1551, e coa fonda reforma da Universidade que este propuxo³³.

Aínda no século XVI, en 1598, realizan un ampliación efectiva do edificio. Mateo López levanta no ángulo noroeste, apoiado na sancristía nova e aliñado coa cerca, un torreón de planta cuadrangular destinado para garda-la maquinaria do reloxo. O seu alzado -moito máis elegante e esvelto nas trazas que se conservan no Arquivo Universitario³⁴ ca na práctica-sobrancea o conxunto do Colexio. Son tres cubos de aspecto sobrio e macizo. Os inferiores non rachan a austeridade ornamental do entrepano oriental do colexio, pero para o superior houbo outra atención: ten menos tamaño, e a estrutura queda alixeirada, o seu muro actívase con oito pares de pilastras de fuste liso, que deixan espacio intermedio dabondo para abrir unha xanela en cada unha das súas caras, e cerraon unha balaustrada rematada en

33. J.M. Azcárate de: "Ventura Rodríguez y el Real Colegio de Cirugía de Barcelona", *Boletín de la Universidad de Santiago*, 65, (1955), 311-314; J. Sánchez García: *La arquitectura teatral en Santiago de Compostela (1768-1946)*, A Coruña, 1993, 17-20; M^h C. Folgar de la Calle: *Santiago, unha cidade para os estudos...*, op. cit., 142; M^h P. Rodríguez Suárez: "As primeiras Constitucións da Universidade de Santiago", 1555, en *Gallaecia Fulget. Cinco séculos de historia universitaria*, Santiago de Compostela, 1995, 192, ficha 6.

34. M. X. Justo Martín: *Guía do Arquivo Histórico de Santiago*, Santiago, s.d., 51; R. Estévez: *Trazas do Colexio de Santiago Alfeo*, en *Gallaecia Fulget. Cinco séculos de historia universitaria*, Santiago de Compostela, 1995, 216, ficha 28.

35. P Pérez Constanti: *La torre y el reloj del Colegio de Fonseca*, en *Notas Viejas Galicianas*, III, Vigo, 1926, 323-328. (Xunta de Galicia, 1993, 539-543); A Bonet Correa: *La arquitectura en Galicia durante el siglo XVII*, Madrid, 1966, 113; A. GOY DIZ: *Las manifestaciones artísticas en documentos notariales*, en *El Notariado*, Santiago, 1993, 118-120.

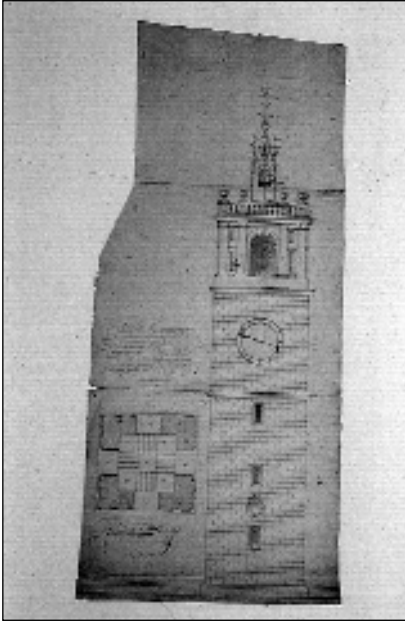

Lámina 9: Torre do Reloxo. (Arquivo Histórico Universitario).

pináculos de bola³⁵.

Durante o século XVII, arredor do ano 1635, volven tentar amplialo Colexio contra o Hospital real. Agora as trazas para o novo edificio entrégasas Bartolomé Fernández Lechuga, un arquitecto granadino que estaba en Santiago de Compostela óservicio do mosteiro de San Martiño Pinario³⁶.

E por último, no ano 1651, xorde a ocasión idónea para realiza-la tan arelada ampliación. O Colexio de San Xerome -Facultade Menor de

Artes, situada na Acibechería no terreo do Hospital Vello- cómprano os monxes bieitos de San Martiño Pinario. E por esa razón constrúen o actual colexio de San Xerome, seguindo as trazas dun arquitecto descoñecido que teñen querido vencellar con José de la Peña de Toro, o que en 1656 deu as

Lámina 10: Portada do Colexio de San Xerome.

trazas para o claustro³⁷.

O edificio, organizado arredor dun claustro que salienta pola magnífica estereotomía, ten planta cuadrangular. No seu alzado, composto por dous pisos, priman a pureza de perfís xeométricos e maila sinxeleza.

A fachada, de marcada tendencia horizontal, salienta polo corredor que dá á praza do Hospital. Este é un exemplo bo dese vencellamento do edificio co seu espacio urbano, e reflicte unha sociedade que concibe a cidade "coma unha especie de público cuarto de estar..." para vivir tanto a

36. A. Bonet Correa: *La arquitectura en Galicia*, op. cit., 365.

37. P. Pérez Constanti: *Diccionario de artistas que...*, op. cit., 425; A. Bonet Correa: *La arquitectura en Galicia...*, op. cit., 305-307; R. Otero Túniz: *Rastreado los orígenes de...*, op. cit., 21-23; M^o D Vila Jato: *Institución de ensino ata...*, op. cit., 446-447.

cotidianeidade coma as grandes festas e solemnidades³⁸. Presidindo esta fachada está a portada medieval que era do vello Hospital da Acibechería. Datada arredor de 1490-1500, é unha mostra boa do espírito conservador do século XVII³⁹.

Desde se constrúe o Colexio o trazado desta praza emblemática para Santiago queda, polo menos no esencial, definida. Anque aínda non cristalizara a creación da monumental fachada que a preside arestora e tampouco non se cerrara o seu lado oeste, é patente que a súa configuración irregular -o Hospital Real e o Colexio de San Xerome non forman un ángulo recto coa Catedral- ten a orixe nesta centuria e condiciona tódalas actuacións posteriores que se han realizar nela⁴⁰.

No ano 1701, as necesidades que xeraba un alumnado en crecemento arreo fan que sexa necesaria unha ampliación do Colexio de Santiago Alfeo. Domingo A. de Andrade dá as trazas para unha hospedería e un cuarto rectoral que, agora, teñen que ir contra o lado sur do edificio,

por culpa do pouco espacio que había entre os dous colexios. No deseño, igual ca na obra realizada, prima sobre calquera outro aspecto a funcionalidade. Este criterio obriga a distribuír tódolos cuartos, a secretaría e a cociña, tanto na primeira planta coma na segunda, contra o sur, e reserva-las zonas intermedias para refectorio, patio, escaleiras e cuarto do cociñeiro. O cuarto rectoral, precedido por unha antecámara, quedaba na parte occidental, na segunda planta, e mediante un balcón abríase á horta do colexio⁴¹.

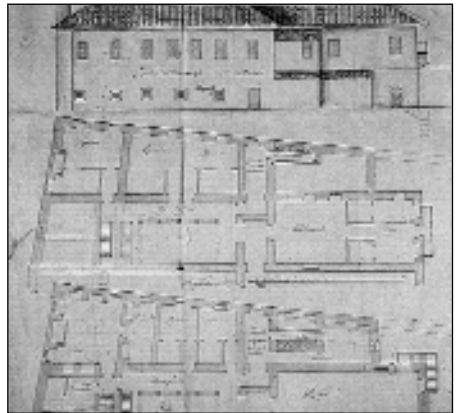

Lámina 11: Planos da hospedería do Colexio de Santiago Alfeo. (Arquivo Histórico Universitario).

38. A. Vigo Trasancos: *Ciudad y urbanismo en...*, op. cit., 161-166.

39. Nas xambas da porta esculpiron tres santos de cada lado: Santiago Peregrino, San Xoán e San Francisco, e San Pedro, San Paulo e Santo Domingo de Guzmán. No tímpano está a Virxe Apocalíptica acompañada por Santa Margarida e Santa Catarina. Na arquivolta do arco de medio punto, cunha disposición radial, Santa Ana Triple, María Salomé e María Cleofás, Santa Lucía e María Magdalena, San Xerome e San Gregorio Magno, San Lourenzo e Santo Estevo, Santo Ambrosio e Santo Agostiño. A decoración da porta completána a figura de Deus Pai, situada sobre María, e un grupo de anxos músicos. J.M. Caamaño Martínez: "La portada de San Jerónimo en Compostela", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, XII, 37, (1957), 167-168; M.A. Castiñeiras González: "Reutilización de piezas romanas y medievales en Galicia", *Brigantium*, 6, (1989-1990), 86-89.

40. A. Bonet Correa: "El urbanismo barroco y la plaza del Obradoiro de Santiago de Compostela", *Archivo Español de Arte*, XXXII, (1958), 215-227.

41. Esta habilitárona de xardín botánico no ano 1845, sendo rector Don Juan José Viñas. J.M. Fernández Sánchez e Fr. Freire Barreiro: *Guía de Santiago y...*, op. cit., 219.

Máis adiante, no ano 1716, destinaron o terreo contiguo da torre do reloxo e do colexio de San Xerome para Librería da Universidade. Deu as trazas Frei Francisco Cousiño, e dirixiu a realización Pedro García. A fachada está organizada con catro pilastras de fuste afundido, nas bandas que forman dispuxeron os vans correspondentes, e destaca a proxección cara ó exterior dun corredor central sobre ménsulas, tamén encaixadas, que indica o novo sentido na relación entre a cidade e a arquitectura⁴². Bonet Correa definiuno como un edificio "utilitario, ... realizado, sin embargo, con gran dignidad. Por su aspecto sobrio, habría que relacionarlo con San Martiño Pinario, pese a ser de proporciones y escalas diferentes. Con su realización, Pedro García muestra una vez más su pericia técnica y, en el fondo, su intervención en obras de carácter y estilo todavía clasicista"⁴³.

O derradeiro dos colexios que corresponden a este período anterior a 1750 é o de San Clemente de Pasantes. O nome refírese, primeiro, ó seu fundador, o arcebispo Juan de Sanclemente y Torquemada -que querendo emular a Fonseca deu trinta mil ducados para crear un colexio no que "se

Lámina 12: Fachada da librería da Universidade.

instruyesen y formasen mancebos estudiantes que aprovechasen en la virtud y en las letras"⁴⁴- e ademais, á súa condición de admitir de colexiais só ós tivesen rematada a carreira⁴⁵.

O seu emprazamento, fóra do perímetro amurallado da cidade e preto da Porta Faxeira, marcou o desenvolvemento urbano desta zona. Se se comparan os planos de 1595 e 1750, pódese ver que este acaba sendo o elemento articulador dese espacio, porque era unha área sen organizar. A súa presenza condiciona o trazado vial e xera a necesidade dun espacio aberto diante da fachada para que se poda proxectar e disfrutar del -o que acabou sendo a Alameda e mailo

42. J. Couselo Bouzas: *Galicia artística en el siglo XVIII y primer tercio del XIX*, Santiago de Compostela, 1932, 269; A. Fraguas Fraguas: *Historia del Colegio de...*, op. cit., 293; A. Bonet Correa: *La arquitectura en Galicia...*, op. cit., 507; M^o C. Folgar de la Calle: *Simón Rodríguez*, A Coruña, 1989, 14; M^o D. Vila Jato: *Institución de ensino ata...*, op. cit., 445.

43. A. Bonet Correa: *La arquitectura en Galicia...*, op. cit., 508.

44. S. González García-Paz: *O Colexio de San Clemente de Pasantes de Compostela*, Santiago, 1993, 67-68, 289.

45. J. M. Fernández Sánchez e Fr. Freire Barreiro: *Guía de Santiago y...*, op. cit., 287.

46. J. de Hoyo: *Memorias del Arzobispo de Santiago*, Santiago, 1952, 32.

paseo da Ferradura-.

É imposible precisa-la data de cando empezaron as obras: sábese da referencia de Jerónimo del Hoyo, que na súa visita de 1607 menciona que aínda o estaban facendo⁴⁶. Tampouco non se pode precisar quen foi o autor das trazas, pero tense especulado con dúas opcións: que sexan de Xácome Fernández, un arquitecto que, en 1609, se declara "mestre de obras de San Clemente", ou que este estivese a traballar sobre un proxecto elaborado por Ginés Martínez. Con todo e isto, as semellanzas co Colexio de Fonseca, que o estarían tendo de modelo, e a relación que se establece entre algúns elementos desta construción e outras atribuídas ó mestre galego dan pé

Lámina 13: Fachada do Colexio de San Clemente de Pasantes.

para vencellalo con el⁴⁷.

É un edificio de planta cuadrangular, centrado por un magnífico

claustro que ha servir de modelo durante o Barroco⁴⁸. A fachada repite o esquema que se empregara no colexio de Fonseca: un enorme entrepano mural, rematado por pináculos de bolas e a penas activado polas xanelas que se abren nas súas dúas plantas; o ritmo horizontal destas, sobrio e vago-roso, racha onde aparece a portada que o centra.

Esta está organizada en dous corpos articulados por columnas exentas de orde toscana no inferior e compostas no superior. No primeiro repítese a redución da estrutura ó esquema dun arco de triunfo; no segundo, a xanela vista en Fonseca substituíuna un balcón e o frontón triangular transformouse nun frontón partido. Os motivos ornamentais redúcense a netos afundidos e placas de corte xeométrico. Só as armas do arcebispo -a áncora e a torre ardendo- rachan esa monotonía, recordando ó fundador, igual ca no colexio de Santiago Alfeo.

O EDIFICIO DA UNIVERSIDADE

Os anos que van desde 1750 ata a década de 1770 son claves para entende-la historia da Universidade compostelá. Os cambios que iniciou Diego Juan de Ulloa e continuou José Joaquín

47. M^o D. Vila Jato: *Galicia en la época del...*, op. cit., 125; M^o D. Vila Jato: *Institución de ensino ata...*, op. cit., 450; A. Goy Díz: *La arquitectura en Galicia en el paso del Renacimiento al Barroco 1600-1650; Santiago y su área de influencia*, Santiago de Compostela, 1995, 894-927. Tese de doutoramento inédita.

48. M^o D. Vila Jato: *Institución de ensino ata...*, op. cit., 451.

49. E. Martínez Rodríguez: *La etapa reformista (1748-1845). Ciencia moderna y centralización*, en M.C. Díaz y Díaz, (coord.): *La*

Lámina 14. Distribución dos edificios universitarios contra 1880.

Sánchez Ferragudo trouxeron canda eles non só a modificación dos planos de estudo e a perda de importancia da casta colexial de Santiago Alfeo, senón tamén a necesidade de máis espazo. A Universidade, cun alumnado cada vez máis numeroso, vía que, coas *Providencias Reales* de 1751, aumentaba a duración das carreiras ó desenvolve-lo sistema de prelacións⁴⁹.

Xa que logo, en 1764 solicitaron o permiso de Carlos III para construír un edificio novo exclusivamente para

a Universidade, e isto supoñía a separación física desta e dos colexios⁵⁰. A negativa que recibiron non empeceu que aquel proceso concluíse. A expulsión da Compañía de Xesús no ano 1767 deu pé para que, o 19 de Agosto do 1769, Carlos III expedise unha Real Cédula que por ela o colexio e noviciado dos xesuítas pasaba para a institución académica compostelá. Esta quedaba privada duns bos colaboradores, pero beneficiábase moito desde o pun-

Lámina 15: Plano de Santiago contra 1750. (Instituto Padre Sarmiento).

to de vista material⁵¹.

Deste xeito adquiríanse, a carón da igrexa de San Fiz e da Porta de Mazarelos, a igrexa da Compañía, o Colexio de Exercitantes e o noviciado xesuítico; no sitio deste, despois dalgúns anos, había asenta-lo novo edificio da Universidade.

Universidad de Santiago, Santiago de Compostela, 1980, 37-39; J.R. Barreiro Fernández: "La Galicia del Antiguo Régimen. Enseñanza, ilustración y política", en *Galicia. Historia*, IV, A Coruña, 1991, 193-202; P. Saavedra: "Traxectoria da Universidade desde o extrañamento dos xesuítas a fins do século XIX", en *Gallaecia Fulget. Cinco séculos de historia universitaria*, Santiago de Compostela, 1995, 268.

50. E. Martínez Rodríguez: *La etapa reformista (1748-1845)*..., op. cit., 43; M^o C. Folgar de la Calle: *Santiago, unha cidade para os estudos*..., op. cit., 143.

51. E. Rivera Vázquez: "Bens da Compañía. A Peculiar relación dos xesuítas coa Universidade", en *Gallaecia Fulget. Cinco séculos de historia universitaria*, Santiago de Compostela, 1995, 274-277; J.M. Díaz Bustamante: "Bens da Compañía. Bens culturais da Compañía", en *Gallaecia Fulget. Cinco séculos de historia universitaria*, Santiago de Compostela, 1995, 278-279.

A fundación da Igrexa da Compañía débese ó arcebispo don Francisco Blanco, que no ano 1574 ocupou a sé compostelá despois de ser bispo de Ourense e de Málaga. Este prelado, que se chegou a contar con el para suceder a Pío V no solio pontificio, foi un grande benefactor da Compañía -a máis do colexio de Santiago, foi fundador do de Málaga e benefactor do de Salamanca⁵².

Para acomoda-los xesuítas, dispuxo a compra do mosteiro de Santa María A Nova e das casas circundantes. Este -daquela, no ano 1576, vivían nel monxas franciscanas que tiveron que ir para Santa Clara- está intramuros na cidade, nun que o cardeal Jerónimo del Hoyo cualificou "*sitio apacible y desahogado y en la parte más llana y sana de la ciudad y está junto a la plaza que llaman de Maçarelas...*"⁵³. Así que a igrexa que coñecemos agora está emprazada no sitio daquela outra de "*traça antiga*", ocupando moito máis espacio.

A construción do edificio é lenta, tiran o templo anterior e serve "de canteira" para o novo⁵⁴. Os preparativos para ese labor empezan en 1646,

cando queren amplia-la cabeceira porque a igrexa queda pequena para os oficios -aquí hai que se lembrar das palabras de Jerónimo del Hoyo sobre a praza: "*...se hacen los mercados todos los jueves del año, a los cuales acude mucha gente no solo deste Arçobispado, pero del Reyno, especialmente los jueves de Quaresma, en los cuales, aunque la plaza es muy grande y despues de la del Hospital Real la mayor de la çidad, esta tan llena de gente, tiendas y mercadurias que no se puede andar por ella si no es con mucho trabajo*"⁵⁵. Xa en 1648 os Annuas confirman a ampliación, que abrangue a cabeceira cruciforme do templo. Esta presenta un carácter indefinido que dificulta catalogala e moito máis establece-la autoría⁵⁶. É máis doado identifica-lo mestre que traballou no remate do cruceiro. A este, Bernardo Cabrera, pagáronlle, no ano 1660, 2.850 reais polo seu labor na cúpula. Por este dato enunciouse a hipótese de que non era unha obra nova, senón a conclusión, despois de anos de inactividade, da xa iniciada: se isto fose así, non sería difícil identificalo co mestre que executara toda a cabeceira e mailo cruceiro, e revalorizaríase a súa figura como arquitecto en pedra e non só como tracista

52. R. Otero Tuiñez: *El "legado" artístico de la Compañía de Jesús a la Universidad de Santiago*, Santiago, 1987, 23-30; E. Rivera Vázquez: *Galicia y los jesuitas. Los Colegios y enseñanza en los siglos XVI y XVII*, A Coruña, 1989, 588-589.

53. J. del Hoyo: *Memorias del Arzobispo de...*, op. cit., 84.

54. A raíz da rehabilitación deste edificio descubriron diferentes restos arquitectónicos que utilizaron de recheo dentro dos seus muros.

55. J. del Hoyo: *Memorias del Arzobispo de...*, op. cit., 84.

56. Para este espacio trasladaron o sarteiro do arcebispo Blanco, que o deseñara Mateo López no ano 1584. A.A. Rosende Valdés: *Un marco para a morte: o sepulcro galego no século XVI*, en Galicia no Tempo, 1991, Santiago de Compostela, 1991, 237-239.

57. J.M. García Iglesias "Bernardo Cabrera, arquitecto-entallador del Barroco gallego", en *Estudios sobre Historia del Arte ofrecidos al Prof. Dr. D. Ramón Otero Tuiñez*, en su 65 cumpleaños, Santiago de Compostela, 1993, 201-213.

de retablos⁵⁷.

A solución que lle deron á cúpula é sorprendente, tanto pola diferenza de tratamento entre ela e as pilastras toscanas que teñen conta coma polos efectos cambiantes que ese mesmo tratamento produce segundo a luz vai incidindo no seu interior. Fronte á austeridade e á excesiva rixidez dos seus soportes e das pendentes das que sae, a cúpula gallonada pasa a ser unha gran cuncha e os nervios desta, converxentes no anel da lanterna, adoptan un perfil redondeado que anima o intradorso e dálle un "celme expresivo" conscientemente procurado por Cabrera para salienta-lo contraste⁵⁸.

A última parte do templo, as naves e maila fachada, constrúenas desde o ano 1670 ata o 1674. O mestre é outro, e é mozo, Diego de Romay. Pode que sexa unha obra da súa etapa inicial, na que os principios clasicistas do obradoiro de Melchor de Velasco aínda prevalecen sobre un vocabulario máis próximo de Andrade, que ha se-lo que use na madurez.

No interior, Romay, aínda co cambio estilístico que hai no terceiro tercio do XVII, é capaz de mante-la unidade de toda a igrexa. Para iso, repite na nave central o mesmo tipo de soporte -pilastras toscanas- ca no cruceiro. Estas, en altura, unen os

dous pisos que ten, porque o esquema seguido polo mestre é similar ó do Gesù de Roma: tres naves, a central máis alta e as laterais, semellantes a capelas, cunha tribuna ou galería por riba delas. A nota predominante volve se-la nudez dos muros; non se percibe ningunha alteración en relación co resto, só hai dous feitos nos que se ve a man dun artista diferente: os fondos saíntes dos arcos de medio punto abertos entre a nave central e as capelas e os triángulos afundidos que van ós lados das xanelas dos lunetos, na bóveda.

Afora, a fachada demostra tamén esa inspiración en modelos da Compañía. Cun depurado clasicismo, organizase a través de catro pilastras sobre zócolo encaixado, igual cós fustes. Estas abranguen toda a fachada e sosteñen un friso con cornixa en beiril e frontón recto partido na banda central. Caracterízase pola pouca mobili-dade, os soportes fracturan moi pouco o entrepano, e neste arestora campan o escudo de Carlos III -no centro- e dous fornelos coas figuras de San Pedro e San Paulo nos laterais⁵⁹. Este non era o aspecto que presentaba ó primeiro: Freire Barreiro e Fernández Sánchez narran, non sen algunha amargura, que "*...no han conseguido quitar el nombre de la perinclita Compañía los bajaes de la Corte de Carlos III. No fue, sin embargo, por*

58. R. Otero Túniz: *El "legado" artístico de la Compañía...*, op. cit., 35.

59. Aínda agora se pode nota-la falta que concordancia que hai entre o hábito xesuita das imaxes e as súas advocacións.

falta de voluntad. Arrancaron el sacrosanto nombre de Jesús, enseña gloriosísima de aquellos invencibles campeones, de retablos y alfares, donde sin embargo quedaron las huellas para baldón eterno de los tiranos, y convirtieron las estatuas de S. Ignacio de Loyola y S. Francisco Javier, que adornan la fachada del templo, en las imágenes de San Pedro y San Pablo, aunque para disimularlo, las seidas de los Enciclopedistas pintarrajearon de azul las sotanas, y de almagre o cosa así los ceñidores y mantos y pusieron en sus manos las llaves y la espada... ¡A qué extremo de ridículo y grotesco conduce la impiedad!"⁶⁰.

Aínda con todas estas desafortunadas intervencións, a fachada leva dentro un fondo estudio do seu encaдрamento urbano. Primeiro, como indica Bonet, a súa concepción está determinada polo espacio circundante, unha rúa estreita, que impedía realizar unha fronte que non fose plana, do estilo dunha cortina. Segundo, estaba aliñada co seu Colexio, construído por Benito González de Araújo e Bartolomé Fernández Lechuga, onde está agora a Universidade⁶¹. Isto dá-lle máis continuidade e grandeza, e a un tempo, en vez de visión frontal íntegra había dous eixes converxentes que a través deles, sen chegar a captar todo o edificio, podíamos ir descubrin-

Lámina 16: Fachada da igrexa da Compañía.

do fragmentariamente o seu aspecto multiforme, porque a fachada presenta un carácter máis civil ca relixioso, querendo explica-la relación entre o edificio e a rúa contra a que mira. Este último apartado comentouno Martín González cando se referiu á perspectiva que se crea desde a Travesía da Universidade, subliñada polo campa-

60. J.M. Fernández Sánchez e Fr. Freire Barreiro: *Guía de Santiago y...*, op. cit., 227.

61. A. Bonet Correa: *La arquitectura en Galicia...*, op. cit., páxs. 437 e sgs.

62. J.J. Martín González: *Perspectivas barrocas de Santiago de Compostela*, Goya, 61 (1964-1965), páxs. 28-34.

nario que lle engadiron no ano 1719⁶².

No interior consérvase un dos máis fermosos e interesantes conxuntos de retablos que hai en Galicia. Presentan todo o abano de posibilidades que pode te-la arte do retablo de Compostela no século XVIII: desde as trazas supervisadas por Domingo de Andrade⁶³ para os altares do cruceiro, ata as de Manuel Leis, pasando polo imponente retablo maior que ideara Simón Rodríguez⁶⁴.

O Colexio de Exercitantes fundouno o arcebispo José Yermo y Santibáñez no ano 1734. Ía haber alí unha casa de exercicios para o clero diocesano e mailas Escolas Menores que tiña a Compañía de Xesús desde o ano 1596. Daquela o arcebispo Juan de Sanclemente dera para a comunidade dúas casas preto da muralla⁶⁵.

A obra realizada por Simón Rodríguez -tanto por desexo do arcebispo coma pola confianza que puxeran os xesuítas nel⁶⁶- supón unha importante modificación da estrutura urbana compostelá. Se se compara o plano de 1595 co de 1750 pódese ver que o edificio novo, de planta cuadrangular centrada por un patio, rompe o perímetro amurallado e man-

tén a súa posición atrasada verbo da fachada da igrexa da Compañía. Queda creado, ou se cadra é mellor dicir que se conserva, o espacio correspondente á *plaza de Maçarelas* da que

Lámina 17: Colexio de Exercitantes.

falaba Jerónimo del Hoyo.

O edificio perdeu a estrutura orixinal por culpa das remodelacións que fixeron para o adaptar ós diferentes fins docentes que desempeñou: institu-

63. Das tumbas que se descubriron ó retira-lo sollado que cubría o piso da igrexa, pódese destaca-la da primeira muller de Andrade: *DEPOSITO DE YSABEL ARENAS DE ANDRADE, MURIO EL TRES DE OCTUBRE DE 1699, REQUESCAT IN PACE, AMEN*.

64. M^o C. Folgar de la Calle: *Simón Rodríguez...*, op. cit., 114-117.

65. M^o C. Folgar de la Calle: *Os Conventos*, en Santiago de Compostela, 1 Patrimonio Artístico Galego, 2 Cidades. A Coruña, 1993, 406-407.

66. M^o C. Folgar de la Calle: *Os Conventos...*, op. cit., 406.

67. Aínda se conserva o nome de Praza do Instituto. V. J. R. Barreiro Fernández: "Historia contemporánea. Enseñanza y cultura", en *Galicia. Historia*, VI, A Coruña, 1991, 128-138.

to de segunda ensinanza⁶⁷, facultade de Filoloxía e, arestora, de Ciencias Políticas e Xornalismo. Rivera Vázquez indica que "el sótano albergaba la escuela de leer; la planta baja, de escribir y las aulas de Gramática: el piso primeiro, una sala de recreación y una gran capilla para los ejercicios y Escuela de María, planeada por Lucas Ferro Caaveiro en Junio de 1749; por último, los pisos segundo y tercero contenían las habitaciones para los ejercitantes"⁶⁸. Fernández Sánchez e Freire Barreiro din que "... el arzobispo D. José de Yermo Santibáñez (1728-1737)... construyó allí diez y ocho aposentos y una capilla para ejercicios de los ordenados. Aún estaba sin concluir el edificio cuando sorprendieron a los PP. los tiránicos decretos de Carlos III y del Conde de Aranda. Al celo é incansable actividad del digno director del Instituto D. José López de Amarante... se debe la casi terminación de aquellas obras importantes, gracias a lo cual tiene hoy el establecimiento una excelente sala de juntas y magnífico laboratorio de química. Los gabinetes de física é historia natural cuentan con los elementos necesarios para la enseñanza de dichas ciencias"⁶⁹.

Os máis singular, desde un

punto de vista artístico, son as dúas portadas: a principal -coroadá polos escudos do arcebispo Yermo e da Compañía⁷⁰, envoltos nun complexo mundo de motivos xeométricos e volutas característico de Simón Rodríguez-, e a posterior, que, debaixo das armas de Juan de Sanclemente, conserva o grupo escultórico da Epifanía pertencente ó tímpano gótico de Santa María a Nova⁷¹.

O derradeiro edificio desta época, o máis importante, é a Universidade Literaria, que a construíron no terreo do colexio xesuítico. No ano 1771, Domingo Lois de Monteagudo dá as trazas dunha edificación cadrada con patio central; non se ha chegar a realizar, pero influirá decisivamente no plano realizado máis tarde por Miguel Ferro Caaveiro⁷².

As obras empezaron no ano 1774, e o encargado de executalas era José Pérez Machado. Comezaron polo lado norte, engadíndolle ó edificio vello aulas e unha biblioteca. As obras seguiron sen parar ata 1780 e, en 1783, Miguel Ferro Caaveiro modifica os deseños de Pérez Machado, en beneficio dunha unidade estilística maior co que estaba xa construído. Empezan a

68. E. Rivera Vázquez: *Galicia y los jesuitas...*, 591.

69. J.M. Fernández Sánchez e Fr. Freire Barreiro: *Guía de Santiago...*, op. cit., 243.

70. Este último retallárono e substituírono polo escudo de España.

71. J.M. Caamaño Martínez: *Seis tímpanos compostelanos de la Adoración de los Reyes*, Archivo Español de Arte, XXXI, 124 (1958).

72. J. García-Alcañiz Yuste: *Arquitectura del Neoclásico en Galicia*, A Coruña, 1989, 92-96; J.M. López Vázquez: "El proyecto de Domingo Lois de Monteagudo para la Universidad de Santiago", en *Estudios sobre Historia del Arte ofrecidos al Prof. Dr. D. Ramón Otero Túñez, en su 65 cumpleaños*, Santiago de Compostela, 1993, 99-103.

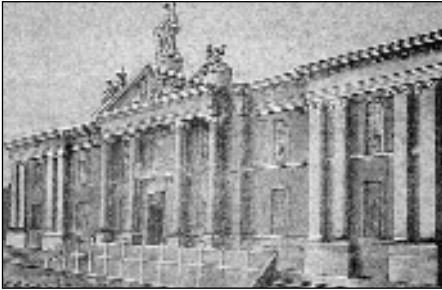

Lámina 18: Debuxo do século XVIII da fachada da Universidade Literaria.

fachada en 1798, a partir dos planos de Pérez Machado, que se inspirara nos que fixeran antes Ferro Caaveiro e Melchor de Prado e Mariño⁷³.

O edificio resultante está marcado por dúas circunstancias fundamentais: a supervisión e censura que a Academia de San Fernando e Ventura Rodríguez realizaban sobre calquera plano que se fose executar no Reino e a formación e o carácter de Miguel Ferro -vencellado ó mundo tardobarroco do seu pai e combativo fronte ós excesos ornamentais do período precedente⁷⁴-. Xa que logo, o seu claustro aínda presenta un dinamismo que o remite, no ritmo suave de entrantes e

saíntes, á arquitectura da metade do século XVIII; por outra banda, o seu patio, cunha ornamentación reducida ó máximo, demostra as aspiracións clasicistas do seu autor, porque valora os elementos arquitectónicos máis cós decorativos. A fachada adopta o mesmo esquema palaciano ca no Antigo Seminario de Confesores e Consistorio, ou sexa, unha estrutura, organizada en dúas plantas e de marcada tendencia horizontal, que se ergue sobre un zócolo alto para salvarlo desnivel da rúa. Pódense distinguir nela tres corpos: os extremos, unidos en altura por pilastras xónicas emparelladas e cerrados por un friso con cornixa en beiril, e a central, que alí Miguel Ferro Caaveiro dispón catro columnas de orde xónica xigante -semellantes ás que utilizaba Charles Lemaire- para soportalo frontón triangular que ten de remate. No seu tímpano estaban as armas reais e de acrotério, no cume, a Minerva, "armada de punta en blanco, y genios llevando en sus manos coronas y atributos de las facultades y ciencias que se profesaban en aquel establecimiento literario"⁷⁵, que a fixera o escultor José

73. Mª D. Vila Jato: *Institución de ensino ata...*, op. cit., páxs. 448-449.

74. J.M. López Vázquez: *El Neoclásico y el siglo XIX*, en *Gran Enciclopedia Temática de Galicia*. Arte, V, Barcelona, 1988, 114-115.

75. "Universidad, vasto y magnífico edificio de piedra de sillería... elegantes ventanas y balcones rectangulares, que forman un conjunto verdaderamente majestuoso y digno del objeto á que el monumento fué destinado. Precédele una escalinata, que hizo necesaria el desnivel excesivo de la plazuela y del área que el edificio ocupa. A uno y otro lado del vestíbulo ábreanse otras dos escalinatas, que se reúnen en el primer piso, delante de la secretaria y del claustro superior...". J.M. Fernández Sánchez e Fr. Freire Barreiro: *Guía de Santiago y...*, op. cit., 229-230.

76. Despois retirárona do seu emprazamento orixinal e trasladárona para o Museo da *Real Sociedad Económica de Amigos del País*, que estaba no edificio de San Clemente. Jenaro de la Fuente, no ano 1930, pensou en recuperala para unha fonte monumental na Residencia de Estudiantes. Por último, no ano 1964, segundo deseño do mesmo arquitecto, colocárona na Facultade de Ciencias, tamén na Residencia.

Ferreiro no ano 1803⁷⁶.

O seu aspecto actual queda lonxe do proxecto orixinal despois das reformas emprendidas por iniciativa de Eugenio Montero Ríos entre 1894 e 1904. De consecuencia destas, déronlle ó edificio da Universidade un piso máis, retiraron o frontón coas imaxes, trasladaron a biblioteca para a nova planta e o paraninfo -inaugurado en 1906- pasou ó primeiro piso⁷⁷. Na fachada, no sitio da Minerva de Ferreiro hai un relevo alegórico da Sabedoría coroando a mocidade estudiosa, e ós lados os medallóns de Diego de Muros e Alonso de Fonseca e as estatuas dalgúns dos máis eximios homes de prol da Universidade compostelá - Diego Xoán de Ulloa, o Conde de Monterrei, Álvaro de Cadaval, Lopo Gómez de Marzoa-. Este conxunto escultórico, unha obra de Ramón Núñez Fernández, corresponde á súa primeira etapa, dominada por un claro naturalismo historicista, que cos anos hao de ir abandonando⁷⁸.

Neste caso, anque a intervención foi importante -tanto polo tamaño da edificación como porque é unha obra de nova planta-, o impacto na trama urbana non supuxo cambios

Lámina 19: Ampliación feita entre 1894 e 1904.

substanciais. O motivo desta menor influencia urbanística está en que o edificio novo quedou dentro do espazo correspondente ó colexio dos xesuítas, respectando a igrexa e mailo colexio de exercitantes. Con todo, diante da fachada acabouse consolidando unha praciña de forma irregular, tamén presenta no plano de 1750⁷⁹. Xa dixo Bonet Correa que a Universidade foi "*el último gran edificio construído a fines del Antiguo Régimen dentro del casco antiguo... ocupó y dio una nueva dimensión, tanto física como moral, al antiguo solar del Colegio de la Compañía de Jesús*"⁸⁰.

A EXPANSIÓN DO SÉCULO XX

O paso do século XIX ó XX na

77. B. Castelao Álvarez: "O Paraninfo da Universidade: Espacio, ornamentación e programa iconográfico", en *Gallaecia Fulget. Cinco séculos de historia universitaria*, Santiago de Compostela, 1995, 46-51; C. Pereira Marimón e J.M. Monterroso Montero: "O patrimonio pictórico da Universidade ata 1936", en *Patrimonio da Universidade de Santiago de Compostela*. (No prelo).

78. Mª D. Vila Jato: *Aspectos artísticos de la Universidad*, en M.C. Díaz y Díaz (coord.): *La Universidad de Santiago*, Santiago de Compostela, 1980, 207; J.M. López Vázquez: *El Neoclásico y el siglo...*, op. cit., 126.

79. Mª C. Folgar de la Calle: *Santiago, unha cidade para os estudos...*, op. cit., 144.

80. A. Bonet Correa: *La estructura urbana de Santiago...*, op. cit., 32; Mª C. Folgar de la Calle: *Santiago, unha cidade para os estudos...*, op. cit., 144.

Lámina 20: Distribución dos edificios universitarios na actualidade.

historia da Universidade está condicionado por un contexto atípico de desenvolvemento económico, social e demográfico en Galicia. Agroma tamén *"una nueva concepción de la Universidad en el cuerpo directivo, porque surge una nueva sensibilidad social y política en el alumnado, y*

*porque se impone el trabajo científico como meta irrenunciable de la Universidad"*⁸¹.

O reflexo inmediato desta situación xeral é a construción de facultades novas que, progresivamente, van ir rebordando o recinto amurallado da cidade⁸².

A primeira delas constrúena entre o ano de 1903 e o de 1913 por iniciativa de Eugenio Montero Ríos: é a Escola de Veterinaria, situada no Hórreo. O proxecto, ideado por Antonio Bermejo Arteaga no ano 1895, por culpa do atraso para empeza-las obras e da morte deste, asumíuno e modificouno no 1903 Arturo Calvo⁸³.

A Escola, que aspiraba a ser desde un punto de vista científico adiantada no Estado Español, estilisticamente corresponde á tradición do eclecticismo decimonónico que salienta en tódalas empresas públicas financiadas por Montero Ríos⁸⁴. Ten

81. J.R. Barreiro Fernández: "La Universidad gallega entre 1900 y 1936", en M.C. Díaz y Díaz (coord.): *La Universidad de Santiago*, Santiago de Compostela, 1980, 77-80; J.R. Barreiro Fernández: *Historia contemporánea. Enseñanza y...*, op. cit., 176-191.

Un exemplo bo disto é o artigo que o catedrático Ciriaco Pérez Bustamante escribiu en *El Pueblo Gallego* no ano 1924: *"Tenemos un concepto peregrino de la misión de la Universidad. Hoy es un caserón frío y destartado, como la mayor parte de los Centros oficiales, a donde acude de mala gana la estudiantina bulliciosa. Periódicamente (junio y septiembre) arroja un haz de licenciados. Ni los estudiantes se preocupan de la vida científica de la Universidad, ni a los catedráticos les importa la vida escolar extra-universitaria. La cátedra, para unos y para otros, tiene un aspecto oficinesco. Es una obligación molesta y cotidiana; todos carecemos de fervor"*. Cítao J.R. Barreiro Fernández: *La Universidad gallega entre...*, op. cit., páx 84.

82. J.M. García Iglesias: "A trama urbana. A súa evolución", en *Santiago de Compostela, 1 Patrimonio Histórico Galego, 2 Cidades*, A Coruña, 1993, 48.

83. No ano 1925, o Ministerio de Instrucción Pública cedeulle este edificio ó Ramo da Guerra, e pasou a ser cuartel do exército. Arestora as súas instalacións ocupaas o Parlamento de Galicia. P. Costa Buján e J. Morenas Aydillo: 1850, Santiago de Compostela, 1950, Santiago de Compostela, 1989, 146-149.

84. J.M. López Vázquez: "Arquitectura civil levantada por outros patrocinadores. O Século XX", en *Santiago de Compostela, 1 Patrimonio Histórico Galego, 2 Cidades*, A Coruña, 1993, 530.

importancia polo papel que debeu desempeñar de núcleo ordenador do "Trazado do Primeiro Ensanche de Poboación" e do "Ensanche da República" en relación co Hórreo⁸⁵.

Podíase dici-lo mesmo da Facultade de Medicina, construída entre o ano 1905 e o 1928 segundo deseños de Fernando Arbós e Tremanti. Está na rúa de San Francisco, estreitamente vencellada co que era o hospital de Santiago. *"A planta do edificio proxectado adáp-*

Lámina 21: Facultade de Medicina.

Do ano 1905 ó 1925 constrúen a Escola de Cegos e Xordomudos, un proxecto que patrocinou Montero Ríos e ideou Ricardo Velázquez Bosco. Despois de ser instituto de Bacharelato, as súas instalacións ocupounas a Xunta de Galicia en 1984. P. Costa Buján e J. Morenas Aydillo: 1850, Santiago de Compostela..., op. cit., 160-165.

85. P. Costa Buján e J. Morenas Aydillo: 1850, Santiago de Compostela..., op. cit., 46-56.

86. P. Costa Buján e J. Morenas Aydillo: 1850, Santiago de Compostela..., op. cit., 172-175.

87. M^oD. Vila Jato: Aspectos artísticos de..., op. cit., 208.

88. P. Costa Buján e J. Morenas Aydillo: 1850, Santiago de Compostela..., op. cit., 56-58; P. Costa Buján: O urbanismo compostelán e..., op. cit., 461.

*tase cumpridamente ós condicionantes da nova parcela e das novas aliñacións. Un novo corredor, con luces ópaticio interior aberto, serve de distribuidor de tódolos seus servizos, comunicando á súa vez co hospital*¹⁸⁶.

Pero o proxecto con máis alcance e con maior impacto sobre a trama urbana de Santiago durante a primeira metade da centuria foi a Residencia de Estudiantes. Á imaxe do que fixera Antonio Flores en Madrid, pretendíase recupera-lo perdido espírito dos Colexios Maiores, aspirando a alcanzar unha formación integral para os alumnos universitarios⁸⁷.

O anteprojecto de urbanización, que o trazou o arquitecto municipal Constantino Candeira Pérez no ano 1929, incluía os terreos do Campo do Mendo, situados contra o Oeste da Ferradura, e chegaba ata a estrada de Santiago a Noia. Desde 1930 faise cargo das obras Jenaro de la Fuente y Álvarez. No ano 1930, gracias á mediación de Rodríguez Cadarso, comezan as obras e, no 1935, xa estaban solucionadas tódalas cuestións relativas á urbanización dos terreos que circundaban as edificacións proxectadas⁸⁸.

O proxecto, seguindo un punto

de vista clásico plenamente simétrico, tiña unha área central, aliñada por un eixe imaxinario coa igrexa de Santa Susana e o Monumento a Rosalía de Castro, situados os dous no paseo da Ferradura. Esta tería un núcleo de edificacións para os cinco colexios maiores que pensaban construír, formando entre eles unha praza con soportais e co extremo oriental aberto. Arredor dela, cunha disposición reticular, ía haber xardíns, instalacións deportivas -por exemplo, o Stadium-, vivendas unifamiliares e nova escalinata que salvaría o desnivel entre a Ferradura e

Lámina 22: Vista xeral da Residencia de Estudiantes.

a Residencia⁸⁹.

A guerra civil trouxo a paralización das obras. No ano 1941 inauguraron o primeiro dos pavillóns co nome de Rodríguez Cadarso, e empezou a funciona-lo Observatorio Astronómi-

co de Ramón María Aller Ulloa. Andando o tempo remataron os outros dous pavillóns que hai e urbanizaron todo o conxunto⁹⁰.

A Residencia presenta as características desa arquitectura rexionalista que se mantivo viva trala guerra civil. Jenaro de la Fuente valeuse dunha linguaxe neo-barroca compostelá que anque non se corresponde coas tendencias máis avanguardistas, pódese aceptar sen reparos⁹¹.

Na década dos cincuenta e na

Lámina 23: Facultade de Química. Campus Sur.

89. P. Costa Buján e J. Morenas Aydillo: *1850, Santiago de Compostela...*, op. cit., 56-65; P. Costa Buján: *O urbanismo compostelán e...*, op. cit., 462.

90. P. Costa Buján e J. Morenas Aydillo: *1850, Santiago de Compostela...*, op. cit., 63-64.

91. J.M. López Vázquez: El arte contemporáneo, en *Gran Enciclopedia Temática de Galicia*. Arte, V, Barcelona, 1988, 159; J.M. López Vázquez: *Arquitectura civil levantada por...*, op. cit., 531.

dos sesenta esta idea homoxénea e unitaria que xurdira nos anos trinta comeza a cambiar. Primeiro coa construción do Sanatorio da Nosa Señora da Esperanza no ano de 1955 e, máis tarde, no de 1961, coa *Facultade de Ciencias*, "un claro exponente del anacronismo y falsedad que el monumentalismo oficial puede llegar a alcanzar cuando se pretende modernizar con una pseudoprogresía racionalista". Os dous edificios deseñounos Jenaro de la Fuente⁹².

Acabando a década dos cincuenta, como unha visión estruturalista da arquitectura, innovadora e avanguardista para o que un estaba afeito a ver, constrúen o edificio do Consello Superior de Investigacións Científicas, proxectado por Fisac⁹³.

Nos anos seguintes, a Residencia adquire o perfil do que xa lle empezan a chamar o Campus Sur. Fan a Facultade de Farmacia, a Casa de Catedráticos -exemplos dun desacertado vocabulario racionalista-; Álvaro Líbano realiza a Facultade de Dereito; Arturo Zas diseña a piscina climatizada; J. Zapata remodela o Estadio e Pistas Deportivas; Xerardo Estévez e Pedro de Llano idean a nova Facultade de Física; Fernando Albalat proxecta as Facultades de Matemáticas e

Bioloxía, tendo en conta a adaptación dos edificios á costa que fai o terreo-; Baltar, Bartolomé e Almuíña realizan o Campo de Deportes, a Facultade de Psicoloxía, Pedagogía e Filosofía, e remodelan o Auditorio Universitario; etc.⁹⁴.

Desde o ano 1990 ó 1994, Alonso Díaz Revilla e José Díaz Sotelo iniciaron o Plano Especial de Ordenación do Campus Universitario; Celestino García Braña planificou a Urbanización Monte da Condesa; Álvaro Fernández Carballada remodelou a Residencia Universitaria Monte da Condesa, o Comedor Universitario Monte da Condesa e a Escola de Óptica; Carlos Ferrater Lambarri, con Bet Figueras Pons, Teresa Banet Láz de Rego, Mª Teresa Casasayas Fornell e José Manuel Ortigueira Bobillo, proxectou o Xardín Botánico; e Manuel Gallego Jorreto planificou o Instituto de Investigación⁹⁵.

Por último, desde a década dos setenta, a Universidade empezou a se estender contra a parte norte da cidade. Xurdiu, con esta ampliación, o Campus Norte, que ten dous elementos articuladores: a Avenida de Xoán XXIII, coa Escola Universitaria de Formación do Profesorado de E.X.B., e debaixo da avenida a Facultade de

92. J.M. López Vázquez: *El arte contemporáneo...*, op. cit., 159.

93. J.M. López Vázquez: *Arquitectura civil levantada por...*, op. cit., 534; P. Costa Buján: *O urbanismo compostelán e...*, op. cit., 467.

94. P. Costa Buján: *O urbanismo compostelán e...*, op. cit., 468.

95. *Arquitecturas Recentes da Universidade de Santiago de Compostela (1990-1994)*, Santiago de Compostela, 1994, 32-69.

Ciencias Económicas e Empresariais de Desiderio Pernas⁹⁶, e mailo Auditorio de Galicia de Cano Lasso, que trouxo a urbanización da Nosa Señora da Fonte e do Burgo.

Lámina 24: Facultade de Filoloxía. Campus Norte.

Desde o ano de 1990 ó de 1994, Alberto Noguerol e Pilar Díez realiza-

ron a Facultade de Filoloxía e maila Residencia Universitaria Burgo das Nacións na súa Fase IV; Felipe Peña Pereda emprendeu as fases I, II e III da mesma residencia; e José Ramón Quiroga Calviño ampliou e reformou a Facultade de Ciencias Económicas e Empresariais e maila súa biblioteca⁹⁷.

Desde que se fundou, a Universidade e maila cidade na que se desenvolveu e medrou estableceron unha relación simbiótica que volve imposible comprender unha sen a outra. Poucas veces se pode afirmar, coa mesma seguridade, que a Universidade é *Estudio y ayuntamiento de maestros y escolares que es fecho en algún lugar; con voluntad e entendimiento de aprender los saberes...*

96. A primeira é un exemplo claro desa tendencia racionalista, modular, monolítica e impersoal comentada, e a segunda a plasación práctica dunha arquitectura que prometía deseño e recubrimentos máis coidados. Pernas volve recorrer ó claustro, agora de dimensións pequenas, para articula-lo espazo do seu edificio. J.M. López Vázquez: *Arquitectura civil levantada por ...*, op. cit., 535.

97. *Arquitecturas recentes da Universidade...*, op. cit., 12-31.

Tampouco non hai que deixar de lado que a Universidade de Santiago non marchou do centro da cidade, do que agora se reconece como "campus casco histórico". A fisionomía deste quedou modificada por dous motivos: primeiro, pola incorporación de edificios universitarios novos -a casa da balconada e maila casa da cuncha; despois, polo proceso de peatonalización que emprendeu a administración municipal. X. V. Estévez e P. Llano, de: *Santiago, un centro histórico en proceso de peatonalización*, en Galicia. A destrucción e a integración do patrimonio arquitectónico, Vigo, 1981, 116-127.